

بسترهای حمایتی از حجاج آسیب دیده در پرتو مسئولیت بین‌المللی دولت عربستان

مسعود راعی^۱

چکیده

فاجعه منا و عمق آثار فردی، اجتماعی، داخلی و بین‌المللی آن، فراتر از یک مسئله معمولی است و گذشت زمان هم نمی‌تواند آن را به فراموشی بسپارد. این فاجعه آن‌گاه عمیق‌تر خود را نشان می‌دهد که با دولتی باید طرف شد که علی‌رغم ادعاهای زیاد، به ابتدایی‌ترین قواعد حقوقی اعتقادی ندارد. از جنگ در یمن و استفاده بی‌رویه از هواپیماهای نظامی گرفته تا نوع نگاه به سایر مسلمانان، همگی حاکی از این مهم است. این دولت حتی به آموزه‌های اسلامی در مورد تمامی مسلمانان نیز باور ندارد.

با همه این اوصاف دلایل متعدد حقوقی و فقهی وجود دارد که اثباتگر مسئولیت دولت عربستان در این فاجعه است. با اثبات مسئولیت بین‌المللی می‌توان با استفاده از راهکارهای حقوقی و سیاسی، این دولت را وادار به پاسخگویی کرد. یافته تحقیق با رویکرد به حقوق بین‌الملل، نشان می‌دهد مسیر پیش رو، هموار نیست، ولی بن‌بست هم نیست. ابزارها و راهکارهای مختلف سیاسی و حقوقی و البته در حد ضرورت و بدون ورود به شرایط جزئی، در این نوشتار مورد توجه قرار گرفته است.

کلید واژه: فاجعه منا، مسئولیت بین‌المللی، دولت عربستان، راهکارهای حمایتی، حجاج آسیب دیده.

۱. دانشیار دانشکده حقوق، هیات و معارف اسلامی واحد مستقل دانشگاه آزاد اسلامی نجف‌آباد اصفهان.

مقدمه

فاجعه‌ی منا که در سال ۱۳۹۴ ش. و در موسم و مناسک حج رخ داد، قلب همه‌ی انسان‌های آزاده را به درد آورد. حجم عظیم افراد کشته شده حدود ۷۵۰۰ تا ۸۰۰۰ نفر طبق آمار رسمی دولت عربستان، تشنگی حجاج گرفتار شده، نبود امکانات لازم برای رسیدگی به هنگام و به موقع به افراد آسیب دیده، تعلل و کوتاهی و سهل‌انگاری در برنامه‌ریزی و مدیریت فاجعه و شاید تعمد و قصد دولتی که خود را خادم الحرمین و خادم حجاج می‌دانند، بیانگر عمق فاجعه‌ای است که ضیوف الرحمان در مراسم حج امسال در سرزمین امن و حرم مأمن یافته الهی، آن را تجربه کردند. طبیعی می‌نماید که دولت عربستان به عنوان دولت میزبان حجاج و دولتی که متعهد به تأمین امنیت همه‌جانبه حجاج است، خود را در این باره مسئول بداند. در عین حال این دولت در راستای فاجعه مذکور به مباحث و استدلال‌هایی متوسل شده است که نشان می‌دهد این دولت، قصد پذیرش مسئولیت این فاجعه را ندارد؛ بنابراین تلاش می‌کند به عوامل رافع مسئولیت توسل بجوید.

بدین منظور این مقاله در صدد آن است که با تکیه بر مباحث حقوق بین‌الملل از یک سو و مد نظر قرار دادن آموزه‌های اسلامی حج از سوی دیگر، به بیان راهکارهایی بپردازد که بتوان از طریق آن به حمایت حقوقی از حجاج پرداخت و دولت عربستان را وادار به پذیرش تعهدات خود در قبال حج‌گزاران کرد.

پیگیری این موضوع از دو جنبه داخلی حقوق ایران و بین‌المللی امکان‌پذیر است؛ هر چند که هر کدام از این راه‌ها با مشکلات و موانعی نیز همراه است که برای برداشتن آنها نیز باید تلاش کرد. در بعد داخلی، سخن از تمهید مقدماتی است که حجاج بتوانند در دادگاه‌های عربستان به احقاق حق خویش بپردازند و از جهت بین‌المللی نیز سخن در انجام اقداماتی است که باید از سوی دولت ایران در عرصه بین‌المللی انجام شود. از این رو و در راستای احقاق حق قربانیان فاجعه‌ی منا، هم افراد صدمه دیده، هم بستگان آنها (در صورت فوت حاجی) و هم دولت جمهوری

اسلامی ایران، باید اقدامات لازم را صورت دهند که بدان پرداخته خواهد شد.

در بعد بین‌المللی، فرد حج گزار بیگانه محسوب می‌شود که می‌تواند تحت عنوان توریسم فرهنگی و مذهبی نیز تعریف شود. این افراد با اخذ ویزا به صورت قانونی وارد خاک کشور عربستان شده‌اند و در صورتی که مورد اذیت و آزار یا هر اقدام دیگر قرار گیرند، به دلیل آنکه وصف بیگانه را دارند، می‌توان با استناد به اسنادی همچون منشور حقوق و تکالیف کشورها مصوب ۱۹۷۴، عهدنامه نیویورک، عهدنامه‌های مودت میان کشورها و طرح مسئولیت بین‌المللی دولت‌های ناشی از رفتار خلاف (۲۰۰۱ م.) به حمایت از آنها پرداخت. همچنین با استناد به حمایت‌های حقوق بشری از حج گزاران است که می‌توان با استناد به اسناد حقوق بشری، علیه دولت عربستان اقدام حقوقی یا سیاسی کرد.

توجه به این نکته مهم است که کلیه راهکارهای حمایتی را می‌توان از دو منظر حقوقی و سیاسی مورد توجه قرار داد. منظر حقوقی، ناظر به راهکارهایی است که با ارجاع پرونده به محاکم قضایی و داوری بین‌المللی و بین‌الائینی، قابل پیگیری هستند و راهکار سیاسی استفاده از راه‌حل‌های سیاسی حل و فصل مسالمت‌آمیز اختلافات است. (بیگدلی، محمدرضا، ص ۳۰۵، ۱۳۷۹ ش.) با توجه به آنچه بیان شد، می‌توان گفت رسیدگی به فاجعه‌ی منا از سه بعد حقوق بشری، مسئولیت بین‌المللی و تعهدات دولت میزبان در هنگام صدور روادید، قابل بررسی است. از جهت داخلی نیز امکان اقامه دعوی در سیستم قضایی عربستان و طرح شکایت از سوی اولیای افراد قربانی و افراد صدمه دیده وجود دارد.

۱. حمایت از بیگانه و حقوق بین‌المللی

حجاج ایرانی و بلکه سایر حجاج از اتباع غیر عربستان، چون دارای تابعیت و حق اقامت دائم در کشور عربستان نیستند، به عنوان افراد بیگانه شناخته می‌شوند. امروزه نیز حمایت از بیگانه، هم از قواعد عرفی و هم از معاهدات بین‌المللی بهره‌مند است. رویکرد فعلی حمایت از بیگانه بر مبنای حقوق بشری استوار است.^۱

۱. در کتاب حج و حقوق بشر، به قلم نویسنده، این حقوق به تفصیل بررسی شده است. در آنجا ثابت شده است که حجاج از حمایت‌های حقوق بشری چندی برخوردارند و دولت میزبان، متعهد به رعایت آنهاست و تخلف نیز مسئولیت‌ساز است.

گرچه در خصوص نوع و میزان حمایت از اتباع دیگر کشورها، حداقل چهار نظریه مطرح شده است، ولی سمت و سوی جامعه بین‌المللی، پذیرش نظریه‌ای است که حداکثر حمایت را مد نظر قرار می‌دهد. (بیگدلی، محمدرضا، ص ۲۸۳، ۱۳۷۹ ش.). قدر مشترک همه نظریات حمایت، حفظ جان بیگانه و تعهد به حفظ اموال او به صورت مشروط است. در حقوق صیانت از جان افراد، تعهدات دولت میزبان مطلق است.

در صورتی که دولت میزبان نتواند یا نخواهد جان افراد را حفظ کند، می‌تواند ویزا صادر نکند یا به افراد، هشدار دهد که آنها، خود باید مراقب جان خویش باشند یا با نگاه حقوق بشری، باید از تمام کسانی که می‌توانند به او کمک کنند، درخواست کمک کند، (راعی، مسعود، ش ۱۲، ص ۲۷، ۱۳۹۳ ش.). اسناد حقوقی متعددی نیز در این رابطه شکل گرفته‌اند. مهم‌ترین این اسناد، ماده ۱۳ اعلامیه جهانی حقوق بشر، ماده ۱۲ میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی و عهدنامه نیویورک در مورد حمایت از حقوق کلیه کارگران مهاجر و خانواده آنان، مصوب سال ۱۹۹۰ م. است.

بر این اساس، دولت عربستان متعهد به وظایف خاصی در قبال جان حج‌گزاران است و تخلف از آن، مسئولیت دولت را به دنبال دارد. علاوه بر تعهدات عام حقوقی، به‌ویژه حقوق بشری، عربستان براساس معاهده مودت منعقد شده بین ایران و عربستان، تعهد خاصی در قبال حجاج ایرانی دارد. مطابق عهدنامه مودت ایران و عربستان که قبل از انقلاب نوشته شده و هنوز هم معتبر است، این دولت بر اساس ماده سه، متعهد شده است که در ادای مناسک حج و فرایض دینی ایرانیان، هیچ مشکلی به وجود نیآورد و کلیه وسایل امنیت و آسایش حجاج ایرانی را فراهم کند. در نتیجه دولت عربستان، هم به دلیل معاهدات عام، هم معاهدات خاص و هم به دلیل غیر معاهده‌ای و تکیه بر تعهدات حقوق بشری، در راستای صیانت از جان حجاج مسئولیت دارد، (حسن‌وند، محسن، ۱۳۹۳ ش.).

۲. تعهدات حقوق بشری دولت عربستان

مطابق اسناد مختلف حقوق بشری، دولت با نوعی تعهد عام در قبال حمایت از افراد برخوردار است. این حمایت در مرحله اول ناظر به اتباع و در مرحله دوم ناظر به غیر اتباع

است. دکترین حمایت مسئولیت (responsibility to protection) که به نظر برخی از حقوقدانان، امروزه در حد یک هنجار بین‌المللی شناخته می‌شود، نمونه‌ای از تعهد دولت‌ها به حفظ جان غیر اتباع است. دولت عربستان نیز از این قاعده مستثنا نیست. این تعهد که مبین مقررات حقوقی بین‌المللی است، دلالت دارد بر این حقیقت که دولت عربستان قبل از حادثه‌ی منا، باید هشدارهای لازم را به حجاج می‌داد؛ چرا که هر ساله تعداد زیادی از افراد در این مکان حاضر می‌شوند و پذیرش و اجازه‌ی ورود این افراد، به منزله‌ی متعهد شدن در برابر آنهاست.

مهم‌تر از همه آنکه اقدام جدیدی هم در منا شکل نگرفته بود که وضعیت خاصی همچون فاجعه‌ی مسجد الحرام و سقوط جرثقیل را به دنبال داشته باشد. بنابراین وظیفه‌ی پیش‌بینی و پیش‌گیری از وقوع حادثه، یک تعهد اولیه‌ی برای دولت عربستان است؛ چنان‌که وظیفه‌ی حمایت از افراد آسیب‌دیده بعد از حادثه و فاجعه، خود را نشان می‌دهد و در نهایت، مسئولیت تعقیب و محاکمه و مجازات عاملان بر عهده‌ی اوست. مطابق دکترین مسئولیت، (شریفیان، جمشید، ش ۳، پاییز ۱۳۸۰ ش.) نوعی تعهد به حمایت به صورت عام برای هر دولتی در قبال افراد صدمه‌دیده شکل می‌گیرد.

گزارش‌های متعدد حاکی از آن است که دولت عربستان و نیروهای عربستانی، نه تنها اقدام مبتنی بر این راستا انجام ندادند، بلکه به دلایل متعددی، اقداماتی مغایر تعهد و مسئولیت خود مرتکب شده‌اند:

الف) ایجاد انسداد در مسیر تردد، با توجه به حجم عظیم افراد و بدون آنکه به تعداد جمعیت، مسیرهای جایگزین تعریف شود، خلاف اصل احتیاط در حقوق بین‌الملل است. هر اقدامی که بتواند جان حجاج را تهدید کند، نوعی رفتار خلاف احتیاط است و می‌تواند عواقب خطرناکی را به دنبال داشته باشد که کشته شدن نزدیک به هشت هزار از حجاج، بیانگر این ادعاست. انجام رفتارهای خلاف، نوعی عمل متخلفانه بین‌المللی است و دولت عربستان

1. Bellamy A.J., 2009, Responsibility to Protect: The Global Effort to End Mass Atrocities, Cambridge: Polity Press. Bellamy A.J., 2010, Global Politics and the Responsibility to Protect: From Words to Deeds, London: Routledge. Deng F., 1996, Sovereignty as Responsibility: Conflict Management in Africa, Washington DC., Brookings Institute. Orford A., 2011, International Authority and the Responsibility to Protect, Cambridge: Cambridge University Press.

نمی تواند از این جهت خود را فارغ البال بداند.^۱

ب) ممانعت از امداد و کمک نیروهای داوطلب؛ از اصول بدیهی انسانی و اولیه حقوق بشر دوستانه، آن است که در شرایط خاص، نیروهای داوطلب به حادثه دیدگان کمک کنند و کسی هم مزاحمت ایجاد نکند. شهود زیادی و گزارش های متعددی در این راستا وجود دارد که نیروهای عربستان، اجازه کمک کردن به این نیروها را نداده اند. برخی از گزارش ها حاکی از آن است، افرادی که در صحنه حاضر بودند تا ۲۴ ساعت هم بازداشت شدند. نیروهای سعودی برای آمبولانس ها مزاحمت ایجاد کردند.

گزارش های مربوط به این وضعیت، فراتر از حد تصور است و حاکی از نوعی اذیت و آزار نسبت به حجاج صدمه دیده است. این وضعیت، مسئولیت دولت عربستان را مضاعف می کند؛ چرا که از طرفی تعهدات خویش را در حمایت از حج گزار انجام نداده و از طرف دیگر، مانع حمایت دیگران از افراد صدمه دیده شده است.^۲

ج) برخی از گزارش ها حاکی از آن است که نیروهای عربستانی بین اتباع ایرانی و غیر ایرانی در هنگام امداد رسانی نیز تفاوت و تبعیض^۳ قائل شده اند و برخوردهای غیر اخلاقی، غیر انسانی و غیر اسلامی به نمایش گذاشته اند. فارغ از این گزارش ها، با توجه به نوع اعتقادات مسؤلان عربستان که ریشه در باورهای غلط و انحرافی مکتب وهابیت (راعی، مسعود، ش ۱۲، ص ۵، ۱۳۹۳ ش.) دارد و با توجه به فتوای صادر شده از سوی علمای وهابی در خصوص شیعیان، انتظار چنین برخوردهایی دور از انتظار نبوده است؛ اما باید به این نکته توجه داشت که هیچ کدام از این انحرافات فکری، رافع مسئولیت عربستان در فاجعه مناست؛ چرا که تعهدات حقوق بشری در

1. <http://www.asriran.com/fa/news/419211/> / <http://alef.ir/prtjhae8vuqehxz.fsfu.html>.

2. <http://www.yjc.ir/fa/news/5334513/>.

۳. نکته دیگری که در قوانین بین المللی به آن اشاره شده است، رعایت اصل عدم تبعیض و انصاف در توزیع مناسب و عادلانه امکانات و خدمات بهداشتی است. اصل منع تبعیض، از اصول بنیادین در نظام بین المللی حقوق بشر است و همان گونه که در ماده ۲ میثاق هم اشاره شده است، دولت های عضو باید حقوق مندرج در میثاق را بدون تبعیض از هر حیث برای همه تضمین کنند. حتی گروه ها از جمله زنان، کودکان، افراد سالخورده و معلولان باید مورد توجه خاص قرار گیرد.

<http://dari.irib.ir/%D8%AD%D8%A7%D8%AF%D8%AB%D9%87%D8%AE%D9%88%D9%86%D8%A7/item/107258>.

حقوق حفظ جان افراد و تضمین حیات آنان، ارتباطی با مسلک و مرام خاصی ندارد. از منظر قوانین فقهی و حقوقی شرع مقدس اسلام نیز در چنین مواردی که بحث جان و مال مسلمانان مورد تهدید و سلب قرار می‌گیرد، باید مطابق قوانین شرع، قرآن و سنت عمل کرد، که حکم فقهی کشتن مسلمان به عمد یا شبه عمد یا سهو، معلوم است و جان و مال مسلمانان نباید به هدر رود. پس، از نظر قوانین بین‌المللی و نه از منظر نظام حقوقی داخل عربستان و فقه اسلامی، چیزی که رفع مسئولیت حقوقی باشد در حادثه‌ی منا وجود ندارد که مستمسک دولت سعودی قرار گیرد.

د) اعتقاد نداشتن به کرامت انسانی؛ مسئله‌ی مهمتر آنکه حاکمان و کارگزاران عربستانی، به کرامت، (مسعود راعی، ۱۳۹۳ ش.) حجاج اعتقاد ندارند. رفتارهای آزاردهنده، خشن، بی‌رحمانه و متکبرانه آنها که از ابتدای ورود به خاک عربستان و هنگام ورود به فرودگاه آغاز می‌شود، برای همه حجاج ایرانی ثابت شده است و این نگاه تا هنگام ترک عربستان ادامه دارد. بر این اساس هرگز این دولت نمی‌تواند به تعهدات خویش عمل کند.

۳. ارتکاب شبه جرم

از جمله تکالیف عام، اعمال مراقبت منطقی در خصوص افرادی است که با اجازه وارد ملک دیگری یا سرزمین دیگری می‌شوند. تکلیف قانونی به اعمال حدی از مراقبت منطقی در کلیه اوضاع و احوال به نحوی است که آن دسته از بازدیدکنندگان یا شرکت‌کنندگان در مراسم که مدعو یا مأذون هستند، در هنگام بازدید با انجام مناسک یا عبور از آن، به طور منطقی از امنیت برخوردار باشند، (حقوق میزبان، ص ۷۸۹).

این یک قاعده عرفی است و مورد پذیرش همگان است^۱ و حتی خداوند به شکل کامل آن را در حرم خویش به اجرا در آورده است. این تعریف بیانگر یک تعهد و تکلیف عام است. چنانچه یک شرکت‌کننده در اثر ارتکاب تقصیر که متضمن یک خطر قابل پیش‌بینی باشد، باعث ورود خسارت به دیگری شود، باید جبران کند. این قاعده در مورد مأموران و مسئولان

۱. شبه جرم از منظر حقوق کیفری ایران، قابل دسترسی در:

http://www.qomprisons.ir/index.php?Module=SMMArticles&SMMOp=View&SMM_CMD=&PageId=27.

برگزاری مراسم نیز صادق است. اما اینکه آیا شرکت کننده مراقبت منطقی را معمول داشته است یا خیر، از حقایق قضیه و با در نظر گرفتن مسائلی همچون ماهیت خطر، هدف شرکت کنندگان در مراسم و علم طرفین نسبت به اوضاع و احوال لحاظ خواهد شد. به طور خاص مقرراتی در حضور کودکان، زنان، کهنسالان، اعلام هشدار و مسائلی از این دست قابل طرح است. اکنون و با لحاظ این قاعده عرفی و جهانی که مورد پذیرش همگان است، می توان به مسئولیت دولت عربستان توجه کرد. افرادی که در مراسم حج شرکت می کنند با توجه به وضعیت سنی غالب آنها، هوای گرم عربستان، حضور در بیابان عرفات و منا و در دسترس نبودن امکانات شهری، می طلبد که هر تصمیمی کاملاً سنجیده و از قبل طراحی شده باشد و در ضمن به موقع نیز اطلاع رسانی شود و تنها در یک شرایط خیلی حاد و بحرانی، آن تصمیم عوض شود که در این صورت نیز هشدارهای لازم داده می شود. در نتیجه می توان ادعا کرد که دولت عربستان به ابتدایی ترین تعهدات حقوقی بین المللی معتقد نیست.

۴. راهکارهای حمایتی

اکنون که می توان ادعا کرد به دلایل مختلفی، دولت عربستان دارای مسئولیت است و هیچ توجیه حقوقی و غیر حقوقی هم برای آن نمی توان بیان کرد، این سؤال مطرح است که چگونه می توان به احقاق حق حجاج صدمه دیده پرداخت؟

الف) استناد به روش حقوق حمایت دیپلماتیک

با صدور روایت از طرف دولت عربستان، مسئولیت این دولت آغاز می شود. اساس حمایت دیپلماتیک بر این سخن قرار دارد که چنانچه دولت عربستان نخواهد یا نتواند به وظیفه خود در قبال حجاج عمل کند و خسارات وارده را جبران کند و همچنین از افراد صدمه دیده عذر بخواهد، نوبت به حمایت دولت از اتباع خویش می رسد. این مهم در پرونده های چندی مورد توجه دیوان بین المللی دادگستری (ICJ) قرار گرفته است.

در سال ۲۰۰۱م. و در پرونده برادران لگراند که شکایت آلمان علیه آمریکا است، این بحث مطرح شد که یک دولت، نمی تواند به حقوق اتباع بیگانه صدمه بزند. نکته جالب آنکه خواسته

آلمان تعهد دولت آمریکا در مورد تکرار نشدن این نوع رفتارهای خلاف بود. در سال ۲۰۰۴م. در پرونده آونا و دیگران نیز که اختلاف آمریکا و دولت مکزیک در خصوص دستگیری ۵۳ نفر از اتباع مکزیک از سوی آمریکا، از جمله مدلین بود نیز همین نگاه مورد تأیید قرار گرفت، (مسعود راعی، ۱۳۹۳ش).

این راه علی‌رغم مشکلاتی که دارد، قابل پیگیری است؛ به‌ویژه آنکه در طرح ۲۰۰۱ مسئولیت، کمیسیون حقوق بین‌الملل، خود را از واژه خطر و خطا دور کرد تا بتواند راحت‌تر به مسئولیت دولت توجه کند. از طرف دیگر رضایت مطرح شده نیز خود مشکل دیگری است که آن نیز قابل پیگیری است.

توضیح آنکه برای اقامه دعوا در ICJ، رضایت دولت عربستان شرط است و ممکن است این دولت رضایت ندهد. برای حل این مشکل می‌توان از طریق مذاکره یا استناد به صلاحیت معوق، پرونده را به جریان انداخت.

ب) استناد به روش‌های سیاسی^۱

در این خصوص از طرق مختلف می‌توان مسئله منا را دنبال و پیگیری کرد تا دولت عربستان به تعهدات خویش عمل کند. ناگفته نماند که ضمانت اجرا در حقوق بین‌الملل؛ اعم از حقوقی و سیاسی است. استفاده از مذاکره، تشکیل هیئت حقیقت‌یاب، تعیین یک گزارشگر بی‌طرف و منصف، جمع‌آوری اظهارات شهود و ارجاع آن به شورای حقوق بشر یا سازمان همکاری کشورهای اسلامی، از مهم‌ترین‌های این روش‌ها محسوب می‌شود.

یادآوری این نکته لازم است که عضویت عربستان در شورای حقوق بشر و ریاست یکی از پنل‌های مهم این شورا، فرصتی ایجاد می‌کند که دولت جمهوری اسلامی ایران به تنهایی یا با همراهی دولت‌های دیگر به پیگیری این مسئله به طور جدی بپردازند.

استفاده از سازمان بین‌المجالس، جنبش عدم تعهد و گروه‌های حقوق بشری و نهادهای غیر دولتی همچون دیده‌بان حقوق بشر، ابزار سیاسی دیگری برای این مهم فراهم می‌آورد.

۱. راه حل‌های سیاسی حل و فصل اختلافات بین‌المللی، حسین ارجینی، مجله معرفت، ش ۷۰، قابل دسترسی در

دنبال کردن مسئله در سازمان‌های همکاری کشورهای اسلامی به طور عام و ایجاد بسترهای لازم برای راه‌اندازی دادگاه عدل اسلامی، خود راهکار دیگری محسوب می‌شود. یادآوری این نکته مفید است که حجم عظیم تلفات نیروی انسانی به گونه‌ای است که بتوان این فاجعه را حتی از کانال شورای امنیت هم دنبال کرد و توجه شورا را از طریق دبیر کل به این مسئله معطوف کرد؛ هم‌چنان که ابعاد فاجعه به گونه‌ای است که می‌توان با رویکرد حقوق بین‌الملل کیفری و در قالب جنایت علیه بشریت، مسئله را دنبال کرد؛ ولی از آنجا که هر دو دولت، عضو این دادگاه نیستند، این راهکار حقوقی به جایی نمی‌رسد. سهم روش‌های سیاسی در حل این مسئله با توجه به موارد مشابه و مسائل پیچیده بین‌المللی مهم است و دولت جمهوری اسلامی می‌تواند با اتخاذ یک دیپلماسی فعال و فراگیر و با بهرمندی از ظرفیت‌های خارج از کشور به بررسی مسئله پردازد.

۵. بعد اسلامی

محصول آنچه در آموزه‌های دینی در مناسک حج آمده است، ایجاد فضای مناسب و امن برای حج گزار جهت انجام وظیفه دینی خود است. (قاضی عسکر، سیدعلی، ص ۴۳، ۱۳۸۷ ش.) خداوند این مهم را در قالب ادبیات مختلف بیان داشته است. از نام گذاری مکه گرفته تا وضع احکام و تکالیف شرعی، همه این موارد بیانگر ابعاد مختلف حمایتی از حجاج است. انتخاب واژه ام القری، بلد امن، حرم امن و امثال آنها، حاکی از عنایت ویژه خداوند به صیانت از حجاج است. ممنوعیت جنگ و خونریزی، مقابله با عوامل تهدیدزا، امر به تعاون و همکاری در کار خیر، ضرورت قیام حج گزار در راستای احقاق حق خویش و دیگران، برخوردار شدن از حقوق مختلف همانند انجام مناسک، نقد و اعتراض، انجام عبادت، انجام اعمال و مناسک، اعلام براءت، امنیت قضایی و سایر حقوق حمایتی، جایگاه بی‌بدلیل و ممتاز ضیوف الرحمن را نشان می‌دهد. این وضعیت ویژه، مسئولیت دولت عربستان را در مقام یک دولت اسلامی و دولت میزبان نشان می‌دهد. همین مقدار از بیان ویژگی‌ها کافی است که دولت عربستان خود را برای پاسخگویی در حقوق فاجعه‌نا آماده کند.

علی‌رغم مطالب پیش گفته، این دولت نوعی رفتار فرافکنانه را صورت داده است؛ از جمله

آنکه حجاج را مسئول دانسته و اعلام کرده است خود حجاج در ایجاد این فاجعه مقصر بودند. مبانی فقهی این سخن، همان قاعده اقدام است و روشن است که قاعده اقدام در جایی است که فرد با اراده و خواسته علیه خود اقدام کند؛ در حالی که اگر شرایط، جنبه بحرانی داشته باشد و علت ایجاد آن شرایط هم به مدیریت و سهل انگاری کار گزاران عربستان حج باشد، اصولاً جایی برای استناد به این قاعده وجود ندارد.

نتیجه

رویکرد بحث فعلی با نگاه به نظام حقوق بین الملل عمومی، این نتیجه را به دست می دهد که دولت عربستان به دلایل متعددی، مسئول این فاجعه است. مسئولیت این دولت به معنای جبران خسارت وارده است. در نتیجه هدف، اثبات رفتارهای مجرمانه این دولت در قبال حجاج آسیب دیده نیست؛ چرا که اثبات این معنا، خود نیاز به مباحث دیگری دارد که به دلیل عدم عضویت دولت ایران و عربستان در دیوان کیفری بین المللی، قابل پیگیری و دنبال کردن نیست.

مسئولیت دولت عربستان، هم از بعد میزبان بودن و هم از جهت اینکه ادعای خادم الحرمین و ضیوف الرحمن را دارد و هم از جهت آنکه با دادن ویزا، خود را مشمول قاعده اقدام کرده است، قابل بررسی است. در عین حال از بعد بین المللی نیز دلایل مختلفی برای پاسخگویی و مسئول بودن این دولت وجود دارد که مهم ترین آن به موضوع اتباع بیگانه برمی گردد. حجاج غیر عربستانی مشمول این عنوان می باشند که باید از حمایت های لازم برخوردار باشند که در این بین، حمایت از جان نیز به صورت مطلق است.

با اثبات مسئولیت این دولت، راهکارهای حقوقی و سیاسی متعددی برای وادار کردن عربستان به پذیرش مسئولیت خویش وجود دارد که تلاش شد در این مقاله در حد عناوین کلی و به صورت فهرست وار مورد توجه قرار گیرد؛ چرا که هر کدام، خود بحث مستقلی را می طلبد و هر کدام مباحث فنی خود را دارد. این سخن بدان معناست که دنبال کردن هر کدام از این راهکارها با مشکلاتی مواجه است که باید برای حل آن اقدام کرد و البته این وضعیت در بسیاری از اختلافات دیگر بین المللی نیز وجود دارد؛ اما رویه بین المللی حاکی از آن است که می توان با بهره مندی از موقعیت ها و ظرفیت های موجود، مسئله را پیگیری کرد.

منابع

۱. آزموده‌ها، معاونت امور روحانیون، مشعر، بی‌تا.
۲. «بین‌المللی شدن حقوق بشر»، جمشید شریفیان، فصلنامه سیاست خارجی، سال پانزدهم، ش ۳، پاییز ۱۳۸۰ ش.
۳. حج در اندیشه اسلامی، سید علی قاضی عسکر، مشعر، ۱۳۸۷ ش.
۴. حقوق بین‌الملل عمومی، محمدرضا بیگدلی، جنگل، ۱۳۸۷ ش.
۵. حقوق بین‌الملل عمومی، محمدرضا بیگدلی، تهران، گنج دانش، ۱۳۷۹ ش.
۶. متون حقوقی، سید مهدی موسوی، میزان، ۱۳۹۱ ش.
۷. مسئولیت حمایت رویارویی حاکمیت دولت با حقوق بشر، محسن حسن‌وند، تهران، انتشارات شرکت سهامی انتشار، ۱۳۹۳ ش.
۸. مسئولیت بین‌المللی دولت در قبال رفتار افراد و گروه‌های عادی، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام، مسعود راعی، ۱۳۹۳ ش.
۹. «معنا و مبنای کرامت انسانی با نگاهی به کرامت سیاسی در آموزه‌های قرآنی، مسعود راعی»، مجله معرفت سیاسی، ش ۱۲، ۱۳۹۳ ش.
۱۰. نظام بین‌المللی حقوق بشر، حسین مهرپور، تهران، اطلاعات، ۱۳۸۳ ش.
11. A. , 2011, International Authority and the Responsibility to Protect, Cambridge: Cambridge University Press.
12. Bellamy A. J. 2009, Responsibility to Protect: The Global Effort to End Mass Atrocities, Cambridge: Polity Press.
13. Bellamy A. J. , 2010, Global Politics and the Responsibility to Protect: From Words to Deeds, London: Routledge.
14. Deng F. , 1996, Sovereignty as Responsibility: Conflict Management in Africa, Washington DC, Brookings Institute. Oxford .
15. <http://alef.ir/prtjhae8vuqehxz.fsfu.html>.
16. <http://dari.ir.ib.ir/%D8%AD%D8%A7%D8%AF%D8%AB%D9%87%D8%AE%D9%88%D9%86%DB%8C%D9%86%D9%85%D9%86%D8%A7/item/107258>.
17. <http://www.asriran.com/fa/news/419211/>.
18. <http://www.yjc.ir/fa/news/5334513/>.
19. http://www.qomprisons.ir/index.php?Module=SMMArticles&SMMOp=View&SMM_CMD=&PageId=27.